

VÝZVA TECHNIKY LEN PRE MARTINA HEIDEGGERA?

JANA TOMAŠOVIČOVÁ, Katedra filozofie UCM FF, Trnava

TOMAŠOVIČOVÁ, J.: The Challenge of Technology - Only for Martin Heidegger?
FILOZOFIA 57, 2002, No 5, p. 335

In several of his late works Martin Heidegger points to a serious problem of Western civilization, which is forced, in the world of global technological systems, to look for a new way of thinking, by means of which the humanity would achieve a proper, free relationship to our technological era. According to his analyses the modern technology is a direct fulfillment of the preceding development of philosophy in the form of metaphysics as well as the development of modern science. They both endorsed the idea of reality being only a resource at our disposal, discerned by a designing and calculating reason and needed to be measured quantitatively. For him technology is not just a means to achieve our objectives or to make our work easier, but rather a specific way of discerning things, in which they are set up and represented so as to provide what is required and expected from them. It is a way, in which technology builds up the world moving along the lines given beforehand. In discerning it technology asks questions prepared in advance, which it requires to be answered. The ambition of such discerning is to build up framings, which would function according to given orders and requirements. Heidegger argues, that a new way of thinking is needed, which would not claim any authoritative statements and whose importance would consist rather in the fullness and seriousness of the asking the questions. Such thinking calls us to approach things in humility and unobtrusiveness as opposed to manipulative control. In this sense it is a challenge to open ourselves towards that, what escapes commanding.

"Už iba nejaký boh nás môže zachrániť" ([3], 24) - to sú známe slová Martina Heideggera z rozhovoru pre časopis Spiegel z roku 1966. Poukazuje tu na vážny problém našej západnej civilizácie, ktorá vo svete technických systémov dosahujúcich planétarne rozmery musí hľadať nový spôsob myslenia, prostredníctvom ktorého by človek mohol získať adekvátny, slobodný vzťah k technickému veku. Doterajší metafyzický spôsob uvažovania na túto úlohu nestačí, pretože neukazuje žiadnu možnosť, ako sa mysliteľsky vyrovnáť so základnými rysmi techniky. Jedným z hlavných dôvodov je aj ten, že moderná technika sa nepresadila na úkor vytesnenia myslenia či kultúry, ale je podľa Heideggerových analýz priamym završením doterajšieho rozvíjania filozofie v podobe metafyziky, ako aj pestovania exaktnej novovekej vedy, ktorá interpretovala prírodu ako využiteľnú zásobu energie a materiálu. Obe uchovávali dojem, že všetko je k dispozícii na manipuláciu a spracovanie. Technika tak predstavuje len ich završenie. Vyrovnanie sa s touto novou situáciou si nutne vyžaduje aj nové mysliteľské nasadenie.

Kritické vyrovnávanie sa s prítomnosťou, historickou dobou patrí snáď k Heideggerovým najpodnetnejším analýzám jeho neskoršieho obdobia. Iste aj preto, že i dnes si uvedomujeme, možno ešte dôraznejšie, ako technologické systémy podstatne určujú, konštruujú svet, v ktorom žijeme, ako formujú naše videnie, kladenie otázok i spôsob života. Dôležité pritom je to, že Heideggerovi nešlo o vykreslenie techniky ako

moderného démona, ktorý ovládol západnú civilizáciu, skôr premýšľal o tom, ako technika podstatne ovplyvňuje náš vzťah ku skutočnosti, ako skutočnosť samu vytvára ako sa stáva mocou, ktorej je vydaný nakoniec aj človek, a teda či vôbec možno nájsť adekvátny postoj k tejto situácii, čo by malo byť už úlohou nového myslenia. Aké te myslenie má byť, to je zatiaľ otvorenou otázkou. Predpokladá však dôsledné porozumenie tomu, v čom spočíva podstata techniky a prečo jej korene siahajú až k novovekej filozofii a vede. Heidegger týmto témam venoval mnohé svoje práce, napr. *Die Zeit des Weltbildes* (1938), *Die Frage nach der Technik* (1953), *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* (1964). V čom teda vidí podstatu novoveku, ktorá v súčasnosti vrcholí v podobe techniky a predmetného myslenia?

Novovek je podľa Heideggera spojený s dvoma základnými procesmi, ktoré ovplyvnili ďalšie myšlienkové smerovanie. Jedným z nich je zmena podstaty človeka, ktorá samozrejme súvisí s jeho historickým oslobodením od stredovekých väzieb a autorít k sebe samému, ale rozhodujúce je to, že človek sa vyčleňuje aj spomedzi ostatných súcien a začína sám seba chápať ako subjekt (z gr. *hypokeimenon*), čo v podstate znamená, že sa stáva tým výhradným súcnom, ku ktorému sa všetko ostatné súcno musí vzťahovať a od ktorého závisí. Z pozície subjektu, teda stredu či základu rozhodujeme o spôsobe bytia ostatného súcna, robíme ho disponovateľným pre naše poznanie. Svet sa tak stáva v novoveku objektom, predmetom, ktorý stojí pred nami a o ktorom si vytvárame obraz. Je pre nás relevantný len vtedy, ak je vyložený, predstavený, vysvetlený subjektom. Ide totiž o to, "spredmetniť svet" natoľko, aby si ním mohol byť "počítajúci človek" istý. Len to, čo je takto predstavené a zostavené, teda určené subjektom, stáva sa predmetom a považuje sa za skutočné. Pravda dostáva podobu istoty predstavovania. Tento druhý proces Heidegger pomenováva ako vznik obrazu sveta. Ak je svet chápaný ako obraz, neznamená to, že si ho nejako napodobňujeme či zobrazujeme. Heidegger tým mieri na hlbší fenomén - subjekt je ten, kto rozhoduje o tom, čo budeme môcť považovať za súcno a čo nie, pričom podmienky poznania a kritériá hodnotenia určuje takisto on. Poriadok predpisuje prírode subjekt. Stal sa zdrojom, kritériom a meradlom poznania. Pochopiť veci či prírodu tak predpokladá predstaviť ich pred seba a zostaviť vzhľadom na seba (subjekt), teda uplatniť na veci i prírodu vlastný poriadok myslenia.

Počiatok tejto zmeny videnia sveta, základy objektivácie a matematizácie sveta spája Heidegger s Descartovým obratom k subjektu. Po uskutočnení Descartovej epochy sa jedinou pevnou pôdou pre poznanie, nepochybnou istotou stala existencia ega. Po jeho identifikovaní ako autonómnej mysliacej substancie (*res cogitans*) boli vytvorené podmienky na to, aby sa kritériá poznania hľadali v mysliacom, rozumnom subjekte. Ten získal kompetenciu dospieť k platným poznatkom, pretože ako pravdivé sa mohlo prijať len to, čo "bolo jeho rozumu jasné a zreteľné". Za primárne východisko poznávania sa považovala sféra vedomia. Takto vytvorená vlastná pôda novoveku iba odzrkadľovala úsilie filozofie stačiť nárokom stále jednoznačnejšie sa etablujúcej vedy budujúcej svoj systém na matematicky overiteľných poznatkoch.

Heidegger zároveň pripomína, že pre antického i stredovekého mysliteľa sa pohľad nesústredoval na subjekt, ale predovšetkým na súcno participujúce rôznou mierou na bytí, podľa čoho bol určený stupeň jeho dokonalosti. "Byť súcnom" v stredoveku

"znamená patriť vždy k určitému stupňu v poriadku stvorenia a ako takto stvorené zodpovedať tvoriacej príčine." ([4], 47) O bytí súcna sa teda rozhodovalo vzhľadom na Boha alebo logos. Ak chcel napr. antický človek zachytiť súcno v jeho bytí, musel sa vystaviť do jeho otvorenosti a načúvať mu. "Nikdy tu," hovorí Heidegger ďalej, "nespočívalo bytie súcna v tom, že by bolo privedené ako predmetné pred človeka, postavené do oblastí jeho rozhodovania a disponovania, a jedine tak bolo súcnom." ([4], 47) Zmena prichádza až s novovekou koncepciou človeka, ktorý si vytvára obraz o súcne tým, že ho vzťahuje na seba ako na "smerodajnú oblasť". Zdrojom a meradlom hodnotenia je subjekt, pre ktorý platí len to, čo môže s istotou poznať. Toto výsadné postavenie, ktoré si novoveký človek sám vybudoval, si udržiava a zabezpečuje ako pôdu svojho ďalšieho možného rozvoja. Pripomeňme len cestu k transcendentálnemu subjektu, pre ktorý je svet vo svojom predmetnom zmysle výtvorom jeho syntetických aktov, a teda odkázaný na mysliaci subjekt.

Proces objektivácie a matematizácie sveta vyúsťuje do mocenských nárokov subjektu ovládnuť a riadiť prírodu, presne zmerať a prepočítať svet ako súhrn pred nami stojacich predmetov.

Heidegger si všíma ešte jeden závažný dôsledok tohto projektu. Čím viac nám je svet k dispozícii ako zvládnutý, tým jasnejšie sa do popredia dostáva otázka subjektu a na scéne myslenia sa objavujú humanizmus i antropológia. Podľa Heideggerovej interpretácie sa usilujú vykresliť taký obraz človeka, ktorý poznáva a hodnotí bytie súcna zo svojej pozície čiže vychádzajúc zo seba a vzhľadom na seba. Pohľad na svet nám tak poskytuje "oko" rozumného subjektu. Každé lepšie spoznávanie tohto subjektu iba potvrdzuje a podčiarkuje jeho postavenie (kritéria a meradla) vo svete.

Naznačené základné procesy novoveku - že sa človek stáva subjektom, s čím korešponduje ďalší proces, že sa svet stáva obrazom - sa odvíjajú v symbióze s novovekou vedou, presnejšie povedané výskumom, ktorý sa snaží systematicky (podľa metódy), na základe kritérií stanovených myslením určiť podstatné charakteristiky vecí a kauzálne vysvetliť aj ich vzájomné vzťahy.

Priesečníkom oboch rovín - novovekej filozofie a modernej novovekej vedy - je predmetné metafyzické myslenie, pre ktoré je skutočnosť len disponovateľným stavom zásob odhalených filtrom plánujúceho a kalkulujúceho rozumu, ktoré je potrebné kvantitatívne zmerať, a tak sprístupniť našej predstave.

Ak bude Heidegger neskôr uvažovať nad aktuálnou témou doby - otázkou techniky, je zrejme iba prirodzené, že v nej bude vidieť priame završenie doterajšieho spôsobu myslenia, ktoré sa podľa jeho slov vyznačuje "zabudnutím na bytie". Ak prevládla optika istoty predstavovania, ak sa pravda zmenila na správnosť vykazovania, stratila sa otvorenosť pre to, čo nemožno zaistiť, mať k dispozícii či skonštruovať si o tom jednoduchý obraz. Aj preto zaznievajú z Heideggerových úst slová - koniec filozofie a úloha myslenia. Skúsme sa však ešte predtým, ako si položíme otázku, čo by malo byť tou úlohou myslenia, pozrieť na to, kam sa podľa Heideggera dostalo uvažovanie vo veku planetárnej techniky a čo je vôbec príznačné pre techniku ako takú.

Podľa bežnej, zaužívanej predstavy chápeme techniku ako prostriedok, ktorý slúži človeku na dosahovanie jeho cieľov, na uľahčenie a zjednodušenie jeho práce, na doplnenie jeho prirodzených schopností. Heidegger toto tzv. inštrumentálne určenie techniky

nechce popierať, prípadne jednoducho vyhlásiť za nesprávne, napriek tomu si však myslí, že ešte nezachytáva samotnú podstatu techniky (das Wahre der Technik). Technika je podľa neho skôr istý špecifický spôsob odkrývania, v ktorom sú veci podľa plánu zostavené (predstavené, zaistené, zhromaždené) tak, aby poskytli to, čo sa od nich požaduje a očakáva. Na základe takéhoto odkrývania potom vzniká taká skutočnosť, ktorú si možno kedykoľvek naplánovať a objednať, ktorá nám je stále k dispozícii. Už to nie je ani zásoba jednotlivých účelných vecí, ako skôr pohotová sústava (Bestand), ktorej energia je k dispozícii na ďalšie dobývanie. Heidegger v tejto súvislosti uvádza ako jeden z príkladov lietadlo, ktoré už nestojí pred nami ako jednoduchý predmet, ale ako pohotová sústava pripravená zabezpečiť prepravu ľudí. Tento technický spôsob odkrývania sveta nakoniec Heidegger nazýva zostava (das Ge-stell). Je to spôsob, ktorým moderná technika konštruuje svet zasadený do vopred naprogramovaných dráh. Pri jeho odkrývaní má dopredu pripravené otázky, na ktoré požaduje odpovede. Z nich "zostavené" videnie sveta nie je jednoduchým obrazom, ale niekoľkonásobným kódovaním zhromažďujúcim a rozvíjajúcim mnohoraké objednávky. Zostava predstavuje spôsob odkrývania, ktorý vyzýva človeka, aby objednal, zabezpečil skutočnosť ako pohotovú sústavu.

Bolo by však omylom domnievať sa, že táto nová prezentácia skutočnosti ako sústavy je len výsledkom ľudského rozhodnutia. Aj technická činnosť človeka, ktorý ako operátor vykonáva predpísané úkony, nakoniec zapadá do sústavy, v ktorej sa veci môžu ukázať len tak, ako boli objednané. Aj človek sa tu stáva len kedykoľvek nahraditeľnou silou. O Heideggerovi však nemožno povedať, že by bol pesimista (nakoniec, sám hovorí v spomínanom rozhovore, že "pesimizmus a optimizmus sú v oblasti zamyslenia, o ktoré sa teraz pokúšam, príliš málo nosné postoje" ([3], 22)), pretože podľa neho práve v nebezpečenstve spočíva aj možnosť záchrany. Tou by mohla byť skúsenosť človeka, že technická vlna nakoniec zmietla aj jeho, stal sa sám využívaný, a teda neistý a vykorenený.

Technikú už teda dnes podľa Heideggera nemôžeme chápať nevinne ako nástroj či prostriedok na realizáciu nejakého nášho cieľa. V podstate techniky leží skôr taký spôsob odkrývania sveta, ktorého ambíciou je skonštruovať sústavy, ktoré budú fungovať podľa zadaných objednávok a požiadaviek. Pripravovateľmi tejto koncepcie sú už spomínaní novovekí predchodcovia - filozofia a novoveká veda -, ktorí prezentovali skutočnosť ako súhrn predmetov, s ktorými ako so spracovateľným materiálom disponuje a o ktorom rozhoduje novoveký subjekt prostredníctvom svojho rozumu. Planétárne rozmery, ktoré technika dosiahla, bránia Heideggerovi najmä v jeho posledných prácach v tom, aby videl vo filozofii možnosť adekvátneho postoja k technickému veku, a to z toho dôvodu, že doterajšia filozofia vlastne stojí priamo v pozadí jeho rozvoja. Po sformulovaní tejto skúsenosti sa rozišli cesty Heideggerovho hľadania východiska a Husserlovho riešenia krízy vedy i európskeho ľudstva.

V tejto súvislosti nemožno nespomenúť, že Edmund Husserl sa vo svojej nedokončenej práci *Kríza európskych vied a transcendentálna fenomenológia* (1935-1936) tiež zaoberá aktuálnou otázkou doby, krízou vied, ktoré sa po svojom pozitivistickom zúžení na systematickú metodickú prácu s faktami, na popisovanie toho, čo je dané, "nakoniec ocitli v podivnej, stále záhadnejšie pociťovanej kríze z hľadiska zmyslu. Je to

kríza, ktorá nenapadá odbornú vedeckú stránku teoretických a praktických úspechov, napriek tomu od základov otriasa celým zmyslom ich pravdy" ([5], 34). Táto kríza vied na prelome 19. a 20. storočia teda súvisí so zrútením viery v rozum, z ktorého veci i svet čerpali svoj zmysel. Po pôvodnom nadšení z racionalizmu 18. storočia a po postupnom oklieštení racionality v prírodovednom duchu na kalkulačnú schopnosť zameranú na vymedzenie matematicko-kauzálnych vzťahov medzi faktmi sa vynára otázka zmyslu toho, čo veda robí. Husserl sa pýta, či sa "má s týmto naivným a - pri konzekventnom domyslení - dokonca protizmyselným racionalizmom odvrhnúť pravý zmysel racionalizmu" ([5], 38), teda či kríza pozitivistickej vedy znamená, že myslenie je vydané napospas iracionalite. Podľa neho je potrebné vrátiť sa k staršiemu pojmu racionality ako schopnosti pochopiť zmysel vecí a diania a "priviesť tak latentný rozum k pochopeniu svojich vlastných možností" ([5], 36). Pokúsiť sa nie o matematický opis sveta, ale o opis sveta nášho života tak, ako ho skutočne prežívame. Takýto pokus predstavuje pre neho fenomenológia, ktorá sa usiluje opísať zmysluplné usporiadanie sveta nášho života. Husserl teda východisko z krízy vied vidí v novom založení filozofie, ktorú by predpokladali a na základe ktorej by sa formovali iné filozofické a vedecké disciplíny.

Na rozdiel od svojho učiteľa hovorí Heidegger v práci *Koniec filozofie a úloha myslenia* (1964) i v rozhovore pre Spiegel (1966) o dvoch možnostiach, ktoré nám zostávajú - o kybernetike a o hľadaní nového myslenia. Keďže filozofia, ako sa nám zachovala v podobe metafyziky uchvátenej prítomným súcnom a zabúdajúcej na skrytosť jeho pôvodu, nevie odpovedať na výzvu modernej techniky, možno hovoriť podľa Heideggera o konci filozofie. Nie v zmysle jej ustania, nepokračovania či rozpustenia, ale v zmysle dovŕšenia jej krajnej možnosti, ktorou je plánovité vytváranie sveta, v ktorom sa stratil zmysel pre dimenziu nedisponovateľného, nevypočítateľného, problematického a nesamozrejmeho. Filozofia tak akoby vyúsťovala do najmodernejšej podoby techniky, kybernetiky, ktorá ako teória riadeného plánovania vo všetkých oblastiach života, ako plná automatizácia činnosti, ako modelové spracovanie informácií a podnetov vedie k postupnej konštrukcii umelej, virtuálnej reality, pre ktorú sa akýkoľvek počítačový problém stáva každodennou samozrejmosťou a fungujúcou rutinou. Naplno sa hlási k slovu skoršie Heideggerovo nahliadnutie podstaty techniky ako zostavy (Ge-stell), ktorá odkrýva skutočnosť ako fungujúcu, naprogramovanú, plne riadenú sústavu, kde je človek len nástrojom technologickej moci, disponovania a kontroly. To si uvedomujú aj niektorí ďalší myslitelia, spomeňme aspoň Michela Foucaulta v práci *Dozerat' a trestat'*.

Heidegger však práve na základe tejto skúsenosti odkrýva nádejnú možnosť pre moderného človeka, ktorý môže teraz sám zakúsiť, že je vydaný moci "niečoho, čím sám nie je a čo sám nemá pod kontrolou" ([3], 24), a tak sa pokúsi pripravovať cestu pre iné, nové myslenie. Myslenie, ktoré by si nerobilo nárok na žiadne autoritatívne výpovede a jeho veľkosť by spočívala skôr v plnosti a vážnosti pýtania sa, kladenia otázok. Také myslenie, ktoré narúša každé ustrnutie v istote a samozrejmosti prostredníctvom ďalšieho hľadania a pýtania sa, vyzýva na pokornú zdržanlivosť k veciam a na otvorenosť, pohotovosť voči nedisponovateľnej oblasti ([7], 43). Zdržanlivosť voči veciam je opakom manipulujúceho ovládania, do ktorého vyústilo metafyzické myslenie, pretože uchováva v sebe bázeň i ostych pred neobsiahnuteľnosťou celku. Bázeň a ostych netreba zamieňať s nedostatkom vôle, akousi ostýchavosťou či nesmelosťou, ale zachytiť z nich

vychádzajúcu potrebu stíšenia, zmlknutia ako pozvanie pripravovať otvorenosť pre to, čo sa disponovaniu a manipulácii vymyká. Zdržanlivosť nás nenabáda na pasivitu, iba na pokorné priznanie, že pri pravom premýšľaní nám vždy niečo aj unikne. To nie je neúspech, slabosť či negatívum, ale cesta k otvorenému mysleniu, ktoré si dokáže bez zášti a zväzujúcej nostalgie priznať, že žiadny dosiahnutý stupeň nemôže byť stály a definitívny, a preto každú odpoveď uvádza opäť do pohybu, vystavuje ju novým otázkam a úprimne sa teší z každého nového hľadania. Snáď by sme si v tejto súvislosti mohli spomenúť na Sokrata, podľa ktorého je myslenie ako vietor, ktorý odnáša svoje vlastné predchádzajúce prejavy, čím prebúdzá bdelosť ako svoju najvlastnejšiu pôdu. Takéto myslenie by bolo blízke skôr poézii, ktorá sa nesnaží poučovať, ale len naznačuje to, čo sa vzpiera akémukoľvek predstaveniu či pomenovaniu, prípadne oprašuje to, čo nám už zovšednelo. Nejde pritom o nezodpovedné sklznutie do emócií ani o zredukovanie vnútorného napätia otázky do iracionálnej sféry. Myslenie má sice blízko k básnickému odkryvaniu podstaty, ale nie je totožné s básnením, pretože nechce rušiť, ale uchovávať zmysel a otvorenosť pre diferencie.

V Heideggerovej výzve hľadať nové myslenie by sme mohli zaznamenať rozlíšenie medzi poznaním a myslením, ktoré rešpektuje Kantovo delenie na um a rozum. Zatiaľ čo Verstand (um) chce poznávať to, čo je empiricky dané, Vernunft (rozum) prekračuje hranice poznania a chce porozumieť zmyslu. Aj Hannah Arendtová upozorňuje na to, že rozlíšenie medzi umom a rozumom sa "zhoduje s rozlíšením medzi dvomi celkom odlišnými duchovnými aktivitami, myslením a poznaním" ([6], 27). Preto na otázky, ktoré si kladie myslenie, nemožno očakávať jasné poznatky. Myslenie si musí pomáhať skôr metaforou, ktorá si nerobí nárok na poskytnutie konečnej odpovede.

Prijatie myslenia bez jeho univerzálnych ambícií, ktoré by sa vo svojej nenápadnosti prostredníctvom zodpovedných otázok pokúšalo myslieť zatiaľ nemyšlené, prehliadané či zabudnuté, ktoré by nás odpútavalo od povrchného prepadnutia súcnu a upozorňovalo aj na iné dimenzie života, pričom by dokázalo odolať pokušeniu nájsť jasné výsledky, ktoré by chceli myslenie uzavrieť a ďalšie pýtanie sa urobiť zbytočným, by mohlo byť alternatívnou pôdou vždy fungujúcej samozrejmosti, ktorú nám servilne predkladá technika.

Heidegger hovorí, že takéto myslenie je zatiaľ pre našu západnú civilizáciu výzvou do budúcnosti a sám nás pozýva premyslieť jeho úlohy i dôsledky. Nemožno zatiaľ adekvátne hodnotiť, či výzva našla primeranú odozvu, rozhodne však v sebe zachytáva mnohé súčasné, v podobnom duchu zaznievajúce hlasy, ktoré si kladú otázku, kam speje civilizácia technologického veku, pre ktorú je príroda vydaná napospas nenásytným priemyselným koncernom, vesmír vybudovaným raketovým základňami, živé organizmy génovým modifikáciám a človek je len fungujúcim, zo všetkých strán ostro sledovaným a využívaným nástrojom. Hoci sa prerod myslenia deje vždy veľmi pomaly a ťažko, Heideggerova analýza súčasného sveta ako zostavy sa jasne potvrdzuje a snáď je len otázkou času, kedy sa aj my pokúsime o hľadanie nového zodpovedného vzťahu k človeku i svetu.

Na záver parafráza úvodnej Heideggerovej vety - Tak nám Pán Boh pomáhaj!

LITERATÚRA

- [1] HEIDEGGER, M: "Die Frage nach der Technik". In: M. Heidegger: *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen 1954.
- [2] HEIDEGGER, M.: *Konec filozofie a úkol myšlení*. Praha, Oikúmené 1993.
- [3] HEIDEGGER, M.: "Už jenom nějaký Bůh nás může zachránit" (rozhovor). In: *Filosofický časopis*, roč. 43, 1995, č. 1.
- [4] HEIDEGGER, M: "Věk obrazu světa". In: *Orientace*, roč. IV/1969, č. 5, s. 59-65, č. 6, s. 47-51.
- [5] HUSSERL, E: *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie*. 2. vyd. Praha, Academia 1996.
- [6] ARENTOVÁ, H.: *Život ducha. Myšlení*. 1. díl. Praha, Aurora 2001.
- [7] MICHÁLEK, J. (ed.): *Údiv a zdrženlivost*. Praha, Oikúmené, PomFil 1999.
- [8] PAUZA, M. (ed.): *Martin Heidegger a problémy myšlení*. Praha, Fil. ústav AVČR 1996.

Mgr. Jana Tomašovičová
Katedra filozofie UCM FF
nám. Jozefa Herdu 2
917 01 Trnava
SR